

ศึกษาวิเคราะห์รูปแบบการเรียนรู้อย่างมีความสุขในพระพุทธศาสนา

An Analitical study of The Happily Learning Model in Buddhism

พระครูวินัยธรสมุทร ถาวรธมโม

Phrakhruvinaithon Samut Thavaradhammo

อำนาจ ยอดทอง

Amnat Yodthong

ภิญญาพัชญ์ ปลากัดทอง

Pinyapat Pargudthong

คณะพุทธศาสตร์ ภาควิชาศาสนาและปรัชญา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ประเทศไทย

Faculty of Buddhism, Department Religion and philosophy

Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Thailand

Email : samut.tha@mcu.ac.th

Received : April 27, 2020

Revised : June 23, 2020

Accepted : August 9, 2020

บทคัดย่อ

การศึกษาในครั้งนี้มุ่งศึกษา “ศึกษาวิเคราะห์การพัฒนาแบบการเรียนรู้อย่างมีความสุขในพระพุทธศาสนา” โดยมีวัตถุประสงค์ ๓ ประการ คือ (๑) เพื่อศึกษาวิเคราะห์ความรู้และการเรียนรู้อย่างมีความสุขในพระพุทธศาสนา (๒) เพื่อพัฒนาแบบการเรียนรู้อย่างมีความสุขในพระพุทธศาสนา (๓) เพื่อประเมินประสิทธิภาพรูปแบบการเรียนรู้อย่างมีความสุขในพระพุทธศาสนา จัดเป็นการวิจัยเชิงประยุกต์ และการพัฒนาทดลอง ตามรูปแบบการเรียนรู้อย่างมีความสุขในพระพุทธศาสนา กลุ่มตัวอย่างในการศึกษา คือ ประชากรที่ได้มาจากการเข้าร่วมโครงการโรงเรียนวิถีพุทธของเขตการศึกษาด้วยความสมัครใจของครูและนักเรียนระดับชั้นประถมศึกษาปีที่ ๓ จำนวน ๓๓๗ คน และมีมัธยมศึกษาปีที่ ๓ จำนวน ๔๔๕ คน ภาคเรียนที่ ๑ ปีการศึกษา ๒๕๕๕ จาก ๑๘ โรงเรียน ซึ่งตั้งอยู่ใน ๕ ภูมิภาค คือ ภาคกลาง ภาคตะวันออก ภาคเหนือ ภาคใต้ และภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เครื่องมือที่ใช้ในการศึกษา ใช้กระบวนการวิจัยและพัฒนา (๓) ตรวจสอบความเหมาะสมและความเป็นไปได้ของรูปแบบการเรียนรู้ จากการศึกษา นำร่อง และการนำรูปแบบไปใช้จริง และ (๔) ประเมินประสิทธิภาพรูปแบบการเรียนรู้ เพื่อเสริมสร้างความสุขในการเรียนรู้ในทางพระพุทธศาสนา โดยนำไปทดลองใช้กับกลุ่มตัวอย่างซึ่งเป็นนักเรียนที่กำลังศึกษาอยู่ในโรงเรียนอาสาศัมครที่เข้าร่วมวิจัย

* พระครูวินัยธรสมุทร ถาวรธมโม ผศ.ดร. Asst.Prof.Dr. Phrakhruvinaithon samut Thavaradhammo

** ผศ.ดร.อำนาจ ยอดทอง Asst. Prof.Dr Amnat Yodthong

*** ผศ.ดร.ภิญญาพัชญ์ ปลากัดทอง Asst.Prof.Dr.Pinyapat Pargudthong

ผลการศึกษาพบว่า ความสุขในทางพระพุทธศาสนา หมายถึง สภาวะแห่งความสุขสบาย สภาวะที่ปราศจากความทุกข์ และสภาวะที่สามารถทนต่อความทุกข์ได้ง่าย พระพุทธศาสนาแบ่งความสุขออกเป็น ๔ ระดับคือ^๑ (๑) ระดับกามสุข ความสุขจากการสัมผัสพันธ์กับสิ่งแวดล้อมภายนอก (รู้จักเสพ) (๒) ทิพย์สุข ความสุขจากการมีคุณธรรมในจิตใจ (๓) ฌานสุข ความสุขจากฌานสมาบัติ สามารถระงับกิเลสได้ชั่วคราว (๔) นิพพานสุข ความสุขจากการบรรลุมรรคผลนิพพาน สามารถกำจัดกิเลสได้อย่างถาวร ส่วนการเรียนรู้ในทางพระพุทธศาสนา ตรงกับคำว่า “สิกขา” และ “ภาวนา” สิกขา^๒ หมายถึง การเรียน การฝึกปฏิบัติ การเล่าเรียนให้รู้เข้าใจ และฝึกหัดปฏิบัติให้เป็นคุณสมบัติที่เกิดขึ้นในตนหรือทำให้ได้ทำเป็น ตลอดจนการเรียนรู้จากประสบการณ์จนก่อให้เกิดความรู้ ความคิด มีสมาธิ และสติปัญญาที่ดียิ่ง ส่วนคำว่า “ภาวนา” หมายถึง^๓ การทำให้เป็นให้มีขึ้น การฝึกอบรม การเรียนรู้ที่พัฒนาชีวิตมนุษย์ใน ๔ ด้าน ได้แก่ ร่างกาย ศีลหรือสังคม จิตใจ และปัญญา กันอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .๐๕ และนักเรียนระดับมัธยมศึกษาปีที่ ๓ แตกต่างกันอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .๐๑ นอกจากนี้ ผลการประเมินพฤติกรรมของตนเองของนักเรียนระดับชั้นประถมศึกษาปีที่ ๓ และชั้นมัธยมศึกษาปีที่ ๓ โดยรวมอยู่ในระดับมากที่สุดสองระดับชั้นเช่นเดียวกัน ซึ่งย่อมแสดงว่ารูปแบบการเรียนรู้มีความสุขในทางพระพุทธศาสนาที่สร้างขึ้นนี้มีประสิทธิภาพ

คำสำคัญ: รูปแบบการเรียนรู้; ความสุข; พระพุทธศาสนา

Abstract

The study aimed to study “An analytical study of Happiness Learning Model in Buddhism” There are three objectives, namely : (1) to study and analyze knowledge and The Happily Learning in Buddhism, (2) to develop a model of happily learning in Buddhism, and (3) to assess the effectiveness of learning happily model in Buddhism. This research as applied research and experimental development in accordance with the happiness gained from learning model in Buddhist approach.

^๑ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิธรรมทาน กุศลจิต สำนักพิมพ์ผลิธัมม์, ๒๕๖๑), หน้า ๑๐๕๗.

^๒ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิธรรมทาน กุศลจิต สำนักพิมพ์ผลิธัมม์, ๒๕๕๖), หน้า ๔๔๘.

^๓ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลธรรม, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิธรรมทาน กุศลจิต สำนักพิมพ์ผลิธัมม์, ๒๕๖๑), หน้า ๗๐.

Sampling group of the population participated willingly in the Buddhist pilot School, Those are the teacher and student of The first semester of academic Year 2555 : the number of 337 students from Primary School level 3 and 445 students from secondary school level 3 from 18 School located in the 5 regions, central, Eastern, Northern, Southern and North-eastern.

Research methodology used R&D (research and development process). Result of the study is found that from the analysis of the happiness and learning happily with appear in the Buddhist scripture, happiness in Buddhist approach is the happiness in the light of the Dhamma. it refers to the state of happiness, the state without suffering, the state of two tolerate suffering. According to Buddhism happiness divide is into 4 levels : (1) Kamasukha (sensual pleasure) is the happiness related to extened environment : (2) Dibasukha is happiness resulted from Virture : (3) Jhanasukha is happiness resulted from a Samapatti (attainment), temporary distinction of defilements : (4) Nibbanasukha is happiness resulted from Nibbana (Nirvana, Nibbana), i.e. the permanent distinction of defilements. Buddhist learning means “Sikkha” and “Bhavana.” Sikkha means lerning from experience, arisen of knowledge, thought, concentration and wisdom. Bhavana mean lerning which develops human life in four aspects, ex: physical, morality or society, mind and wisdom.

Keywords: learning Model; Happy; Buddhism

บทนำ

พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาที่มีคำสอนให้บุคคลได้เรียนรู้ เข้าใจโลกและชีวิตตามจริงเอื้อให้บุคคลเกิดการประจักษ์แจ้งด้วยตนเอง โดยมีหลักธรรมคำสอนของพระพุทธองค์ที่หลากหลาย ทั้งข้อธรรมที่เป็นสัจธรรม ทั้งแนวทาง วิธีการตลอดจนลีลาการสอน หลักธรรมคำสอนและวิธีการที่หลากหลายนั้น มุ่งหมายให้บุคคลเกิดการเรียนรู้ อันนำไปสู่การมีสติ มีปัญญา และมุ่งไปสู่จุดหมายเดียว คือ ดับทุกข์ ดังพุทธพจน์ที่กล่าวว่า “ธรรมะของตถาคตเป็นไปเพื่อวัตถุประสงค์ประการเดียวเท่านั้นคือดับทุกข์ในใจให้สิ้น”^๔

การเรียนรู้ จึงเป็นส่วนหนึ่งที่สำคัญในชีวิตของมนุษย์ มนุษย์ต้องอาศัยการเรียนรู้อยู่ตลอดเวลา ทั้งในรูปแบบของการศึกษา การฝึกฝน ค้นคว้า การทำความเข้าใจหลักธรรม และแม้กระทั่งการทำความเข้าใจตนเอง การเรียนรู้ทำให้บุคคลเติบโตองงามในด้านความรู้ ความคิด ปัญญาและจิตวิญญาณ ทำให้

^๔ ม.มู. (บาลี) ๑๒/๒๔๖/๒๐๘.

บุคคลสร้างเสริม เพิ่มเติมศักยภาพส่วนตน ทำให้บุคคลได้มีโอกาสรับรู้สิ่งใหม่ รู้จักโลกที่กว้างขึ้น ทำให้บุคคลได้เข้าใจความจริงของชีวิตที่ลึกซึ้ง นำไปสู่การดำเนินชีวิตที่สงบ เย็น เป็นสุข มีผลงานวิจัยพบว่า^๕ การเรียนรู้จะเกิดขึ้นได้ดี ถ้าหากอยู่ในสภาวะที่มีความสุข นั่นหมายความว่าหากการเรียนรู้เป็นไปอย่างมีความสุข ย่อมเอื้ออำนวยให้ผู้เรียนนักเรียน นักศึกษา หรือบุคคลเกิดการพัฒนาหรือก้าวหน้าในวิชาความรู้ หรือศาสตร์ที่กำลังเรียนรู้หรือศึกษาอยู่อย่างต่อเนื่อง เกิดผลสัมฤทธิ์ในการใฝ่หา ศึกษา ค้นคว้า ในเรื่องที่สนใจ มีประสิทธิภาพและประสิทธิผลในการเรียนรู้ ตลอดจนปลูกฝังให้เกิดความรักและหัวใจของการเรียนรู้ในบุคคลโดยมีพื้นฐานสำคัญที่ว่า เมื่อประชากรมีการศึกษา แสดงว่าประชากรเหล่านั้นเป็นประชากรที่มีความรู้ และเมื่อมีความรู้ย่อมนำความรู้เหล่านั้นไปดำเนินชีวิตได้อย่างมีความสุข เป็นประชากรที่ดีของชาติได้

ด้วยเหตุนี้เอง ระบบการศึกษาของสังคมไทยจึงมุ่งจัดการศึกษาด้วยกระบวนการและวิธีการต่าง ๆ ทั้งในระบบและนอกระบบ ที่ดำเนินการโดยรัฐและเอกชน แต่ผลก็คือเด็กนักเรียนไทย เรียนหนักเรียนมาก เกิดภาวะเครียด เป็นทุกข์ในการเรียน แสดงให้เห็นว่ายิ่งเยาวชนเรียนรู้มากขึ้นเท่าใดในระบบการศึกษาไทยยิ่งทำให้เกิดความเครียดและความทุกข์มากยิ่งขึ้น จึงทำให้สังคมเริ่มหันมาทบทวนการจัดการศึกษาของไทยว่า ไม่ใช่ระบบการจัดการศึกษาที่ส่งเสริมหรือก่อให้เกิดการเรียนรู้ที่มีความสุขแก่เยาวชนอย่างแท้จริงได้ เมื่อเป็นเช่นนี้ทำให้ระบบการศึกษาไทยในปัจจุบันเริ่มหันไปสนใจระบบการศึกษาไทยในอดีตที่อิงอยู่กับวัด พระสงฆ์หรือพระพุทธศาสนา แต่เนื่องจากระบบการจัดการศึกษาออกจากวัดแล้ว การที่จะกลับไปใช้แบบเดิมเหมือนในอดีตย่อมไม่เหมาะสมกับยุคสมัยและความเจริญก้าวหน้าของสังคม แต่ที่สนใจระบบการศึกษาหรือระบบการเรียนรู้เชิงพุทธ หรือตามหลักพระพุทธศาสนาที่ประกอบด้วย ปัญญาจุฑาฉัตรธรรม ๔^๖ อิทธิบาท ๔^๗ ไตรสิกขา^๘ และปัจจัยการศึกษา อันได้แก่ ปรโตโมสะ^๙ และ โยนิโสมนสิการ ซึ่งเป็นหลักธรรมที่แสดงถึงกระบวนการเรียนรู้ของผู้เรียน เพื่อความเจริญงอกงามของสติปัญญา และหลักปัญญาจุฑาฉัตรธรรม ๔ จำแนกเป็น ๔ กระบวนการที่สำคัญ ได้แก่ (๑) สัมปยุตสังสวะระ (การมีครูดี) (๒) สัทธัมมัสสวนะ (การตั้งใจศึกษาหาความรู้จากครู) (๓) โยนิโสมนสิการ (การคิดไตร่ตรองในสิ่งที่เรียน) และ (๔) อัมมานุสุมปฏิปัตติ (การนำไปประพฤติปฏิบัติ) รวมเข้ากับหลักธรรมที่สร้าง

^๕ ศันสนีย์ ฉัตรคุปต์, อุษา ชูชาติ, อวยพร ประพทธีธรรม, และทัศนีย์ ตันติฤทธิศักดิ์, การเรียนรู้อย่างมีความสุข: สารเคมีในสมองกับความสุขและการเรียนรู้, (กรุงเทพมหานคร : สยามสปอร์ตซินดิเคท, ๒๕๔๔), หน้า ๘๗.

^๖ อ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๔๘/๓๖๗.

^๗ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๖/๒๗๗, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๓๑/๓๔๒.

^๘ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๒, อ.ต.ก. (ไทย) ๒๐/๘๒/๓๐๙.

^๙ พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตโต), พุทธธรรม, ฉบับปรับปรุงและขยายความ, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๕๖๕.

ความสุขในการเรียนรู้ ทำให้การเรียนรู้ประสบความสำเร็จที่มุ่งหมายในการศึกษา ซึ่งหลักธรรมเหล่านี้สามารถนำมาปรับหรือประยุกต์ใช้ในระบบการศึกษาปัจจุบันและเพื่อส่งเสริมการเรียนรู้แก่ผู้เรียนได้ เพราะระบบการศึกษาหรือการเรียนรู้ตามหลักพระพุทธศาสนาเป็นกระบวนการที่เน้นทั้งความรู้ และคุณธรรม คือผู้ถึงพร้อมด้วยวิชา (ความรู้) และจรณะ (ความประพฤติ) แก่ผู้เรียนและที่สำคัญส่งเสริมความสุขแก่ผู้เรียนในขณะที่กำลังเรียนรู้

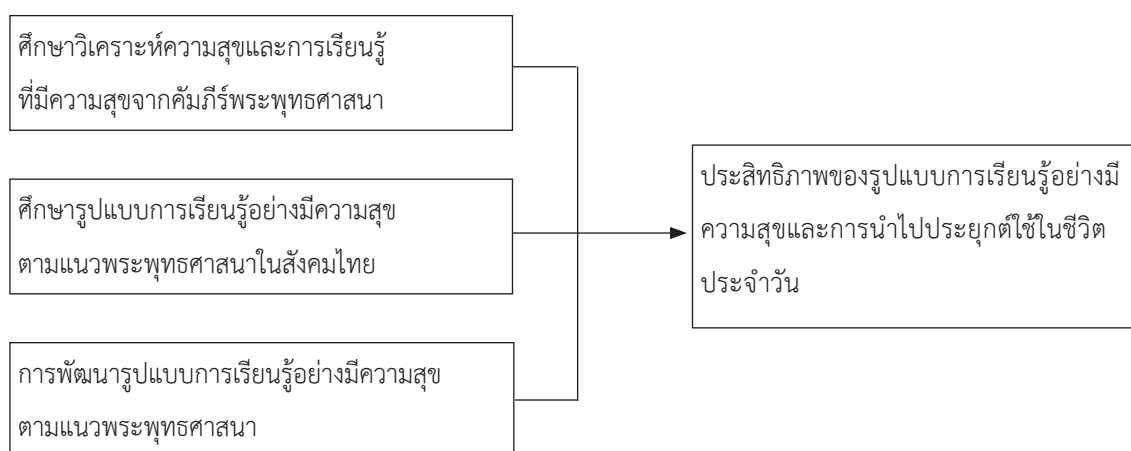
ดังนั้น คณะผู้วิจัยจึงมีความสนใจศึกษาและพัฒนาการเรียนรู้ที่มีความสุขในพระพุทธศาสนา และเมื่อได้รูปแบบการเรียนรู้ที่มีความสุขแล้วจะทำการทดลองใช้เพื่อหาประสิทธิภาพของรูปแบบที่คณะผู้วิจัยพัฒนาขึ้น ทั้งนี้เพื่อเสนอเป็นแนวทางการพัฒนาการศึกษาที่มีประสิทธิภาพต่อไป

วัตถุประสงค์

รูปแบบการเรียนรู้ที่มีความสุขในพระพุทธศาสนาที่ผู้วิจัยพัฒนาขึ้นนี้เพื่อให้นักเรียน

๑. มีความรู้ตามเนื้อหาในกลุ่มสาระการเรียนรู้สังคมศึกษา ศาสนา และวัฒนธรรม (พระพุทธศาสนา)
๒. สามารถปฏิบัติกิจกรรมตามรูปแบบการเรียนรู้ที่มีความสุขในพระพุทธศาสนาได้
๓. มีความสุขในการเรียนรู้เพิ่มขึ้น

กรอบแนวคิด

การจัดการเรียนรู้

การจัดการเรียนรู้ด้วยรูปแบบการเรียนรู้ที่มีความสุขในพระพุทธศาสนานั้น มุ่งจัดการเรียนรู้ที่เน้นผู้เรียนเป็นสำคัญ ซึ่งสอดคล้องกับแนวทางการจัดการศึกษาตามพระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. ๒๕๔๒ ที่กล่าวว่า สถานศึกษาจะต้องจัดการศึกษาเพื่อพัฒนาให้นักเรียนเป็นผู้ที่มีทั้งความเก่ง

ความดี และมีความสุข^{๑๐} การนำรูปแบบการเรียนรู้ที่มีความสุขในพระพุทธศาสนามาจัดการเรียนรู้ในกลุ่มสาระการเรียนรู้สังคมศึกษา ศาสนา และวัฒนธรรม (พระพุทธศาสนา) ด้วยกิจกรรมการเรียนรู้ที่หลากหลาย โดยครูเป็นผู้อำนวยความสะดวกและกระตุ้นให้นักเรียนได้ตั้งประเด็นคำถาม ตอบคำถาม วางแผนการดำเนินงาน ลงมือปฏิบัติกิจกรรมและสร้างองค์ความรู้จากการศึกษาว่าจากแหล่งเรียนรู้ต่าง ๆ ด้วยตนเอง อันจะช่วยให้นักเรียนได้เรียนรู้ตามความถนัดและความสนใจ อันส่งผลให้นักเรียนมีความสุขในการเรียนรู้และสามารถนำไปปรับใช้ในการดำเนินชีวิต และการศึกษาในขั้นสูงต่อไปได้

รูปแบบการเรียนรู้

รูปแบบการเรียนรู้ที่มีความสุขในพระพุทธศาสนา มีลักษณะเป็นกระบวนการจัดการเรียนรู้ที่ผู้วิจัยพัฒนาขึ้น โดยบูรณาการร่วมกันระหว่างแนวคิดกับลัทธิธรรมทางพระพุทธศาสนา เพื่อยกระดับความสุขในการเรียนรู้ของนักเรียนให้เพิ่มมากขึ้น มี ๖ ขั้นตอน ดังนี้

ขั้นที่ ๑ ปลุกใจใฝ่รู้ เป็นการจัดการเรียนรู้ที่เน้นการสร้างความตระหนักหรือกระตุ้นให้ผู้เรียนเกิดความต้องการ หรือความสนใจในการเรียน และปรารถนาที่จะเรียนรู้ให้ได้ผลดียิ่งๆ ขึ้น

ขั้นที่ ๒ เรียนรู้бакัน เป็นการจัดการเรียนรู้ที่มุ่งให้ผู้เรียนมีความพยายามเข้มแข็ง อดทนและไม่ย่อท้อในการเรียนแม้ต้องประสบกับปัญหาหรืออุปสรรค ด้วยการสร้างความพึงพอใจในการเรียนรู้ให้กับผู้เรียน

ขั้นที่ ๓ ตั้งมั่นใฝ่ใจ เป็นการจัดการเรียนรู้เพื่อให้ผู้เรียนตั้งใจรับรู้และเรียนรู้ในเนื้อหาสาระและกิจกรรมในบทเรียน ไม่ปล่อยใจให้ฟุ้งซ่าน เสียสละและอุทิศตนในการเรียนรู้อันจะส่งผลให้ประสบความสำเร็จในการศึกษาตามที่มุ่งหวัง

ขั้นที่ ๔ ใช้ดุลยพินิจแลความคิดเห็น เป็นการจัดการเรียนรู้ที่เปิดโอกาสให้ผู้เรียนได้ใช้ทักษะการคิดขั้นสูง แสดงความคิดเห็น และแลกเปลี่ยนเรียนรู้กับผู้อื่น ก่อให้เกิดองค์ความรู้และการวางแผนการปฏิบัติกิจกรรมการเรียนรู้ ซึ่งจะช่วยลดความผิดพลาดให้น้อยลง

ขั้นที่ ๕ เน้นลงมือปฏิบัติ เป็นการจัดการเรียนรู้โดยผู้เรียนเป็นผู้ลงมือกระทำ หรือปฏิบัติด้วยตนเองตามแนวทางที่กำหนดไว้ เพื่อเสริมสร้างให้นักเรียนมีการประพฤติปฏิบัติในสิ่งที่ถูกต้องและดีงาม ครุจึงให้การเสริมแรงทางบวก กระตุ้น และให้กำลังใจแก่นักเรียนเพื่อให้พฤติกรรมคงทนถาวร

ขั้นที่ ๖ วัดผลประเมินงาน เป็นการจัดการเรียนรู้โดยผู้เรียนเป็นผู้สรุป ตรวจสอบและประเมินผลการเรียนรู้และการปฏิบัติด้วยตนเอง เพื่อส่งเสริมให้นักเรียนมีความภาคภูมิใจในตนเอง รับรู้และแก้ไขให้ถูกต้อง

^{๑๐} กระทรวงศึกษาธิการ, คณะอนุกรรมการการปฏิรูปการเรียนรู้ ของคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ, **ปฏิรูปการเรียนรู้ผู้เรียนสำคัญที่สุด**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๔๓), หน้า ๑๒.

บรรยากาศการเรียนรู้

บรรยากาศการเรียนรู้ในชั้นเรียนเป็นเช่นไรเกิดขึ้นได้จากเหตุหลายประการด้วยกัน เช่น ความสัมพันธ์ระหว่างครูกับนักเรียน ความสัมพันธ์ระหว่างนักเรียนกับนักเรียน ลักษณะของกิจกรรมการเรียนรู้ เป็นต้น ดังนั้นหากนักเรียนจะสามารถเรียนรู้ได้อย่างมีประสิทธิภาพ บรรยากาศการเรียนรู้จึงเป็นสิ่งสำคัญ สำหรับการวิจัยครั้งนี้ การจัดบรรยากาศการเรียนรู้ในชั้นเรียนให้ความสำคัญแก่การมีปฏิสัมพันธ์กันระหว่างครูกับนักเรียน ด้วยการสร้างศรัทธาในตัวครู จัดเนื้อหาสาระให้เหมาะสมกับวัยและความสนใจของนักเรียน และจัดกิจกรรมการเรียนรู้ด้วยเทคนิควิธีการสอนที่หลากหลายสอดคล้องกับหลักความแตกต่างระหว่างบุคคลของนักเรียน ให้นักเรียนได้ปฏิบัติกิจกรรมด้วยตนเอง อภิปรายและแลกเปลี่ยนความคิดเห็นในประเด็นต่าง ๆ ที่สนใจอย่างกว้างขวาง และแสดงออกด้วยการแสดงพฤติกรรมที่พึงปรารถนาอย่างเหมาะสม อีกทั้งยังช่วยให้ให้นักเรียนได้สร้างองค์ความรู้ที่เป็นประโยชน์สำหรับการเรียน สนุกสนานและมีความสุขในการเรียนรู้

สื่อการเรียนรู้

ในการจัดกระบวนการเรียนรู้กลุ่มสาระการเรียนรู้สังคมศึกษา ศาสนา และวัฒนธรรม (พระพุทธศาสนา) สื่อการเรียนรู้มีบทบาทสำคัญในการที่จะกระตุ้นให้นักเรียนอยากเรียนรู้ใน ๓ องค์ประกอบสำคัญ คือ เนื้อหาสาระ ทักษะกระบวนการ ฝึกปฏิบัติทั้งทางกาย วาจา ใจ และคุณลักษณะ ทัศนคติ ค่านิยมที่ถูกต้อง ซึ่งเป็นหลักการสำคัญของการเรียนรู้ตามหลักสูตรการศึกษาขั้นพื้นฐาน ด้วยเหตุดังกล่าว ครูผู้สอนพระพุทธศาสนาควรจะต้องพิจารณาเพิ่มเติมพื้นฐานความรู้ทางพระพุทธศาสนาของครูผู้สอนด้วยตนเอง จากสื่อการเรียนรู้ที่มีอยู่อย่างหลากหลาย และจะต้องพิจารณาเลือกสรร จัดหาหรือผลิตขึ้น เพื่อนำมาประกอบการเรียนรู้หรือช่วยให้ผู้เรียนสามารถบรรลุเป้าหมายในการเรียนได้อย่างมีประสิทธิภาพ สิ่งที่ครูผู้สอนควรระมัดระวังในเรื่องของสื่อการเรียนรู้ก็คือ การใช้สื่อนั้นต้องสนองตอบความต้องการทางการเรียนการสอนอย่างเหมาะสม เพื่อให้เกิดประสิทธิผล และมีประสิทธิภาพอย่างสูงสุด สื่อต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นสื่อของจริง สื่อวัสดุ หรือสื่อทัศนศึกษา หรือสื่ออิเล็กทรอนิกส์ อาจจะไม่ใช่อุปกรณ์การเรียนการสอนที่เหมาะสมจริง ๆ ถ้าหากครูผู้สอนไม่ได้วางแผนเกี่ยวกับการเรียนการสอนให้ชัดเจนเสียก่อนว่าสื่อที่จะนำไปใช้นั้นมีความจำเป็นอย่างไร และเกิดผลต่อการเรียนการสอนอย่างไร ครูผู้สอนควรหยิบยกข่าวหรือเหตุการณ์ในชีวิตประจำวันให้ผู้เรียนได้เรียนรู้ผ่านสื่อต่าง ๆ มาเป็นประเด็นให้ผู้เรียนวิพากษ์วิจารณ์ เพื่อจำแนกแยกแยะสิ่งต่าง ๆ เพื่อนำไปสู่แนวความคิดที่ถูกต้อง ข้อมูลข่าวสารต่าง ๆ จะเป็นสื่อการเรียนการสอนที่มีความหมายต่อการเรียนรู้เป็นอย่างดี ซึ่งสื่อการเรียนรู้ที่มีประสิทธิภาพนั้นต้องเป็นสื่อที่เน้นการค้นคว้าหาความรู้ด้วยตนเอง ครูและนักเรียนสามารถจัดทำและพัฒนาขึ้น

รูปแบบของสื่อมีความหลากหลาย สอดคล้องกับวิธีการเรียนรู้ธรรมชาติของสาระการเรียนรู้ และศักยภาพของผู้เรียน และต้องตรงกับจุดประสงค์ เนื้อหา และกิจกรรมของบทเรียน อีกทั้งยังต้องใช้อย่างประหยัดและคุ้มค่า สามารถแบ่งสื่อการเรียนรู้เป็นประเภทต่าง ๆ ได้ดังนี้

๑. สื่อสิ่งพิมพ์ หมายถึง สื่อที่ทำหน้าที่เก็บความรู้ในลักษณะของภาพและตัวอักษรในรูปแบบต่าง ๆ เช่น หนังสือเรียน หนังสือค้นคว้า คู่มือ พจนานุกรม สารานุกรม ตำรา ภาพพลิก รูปภาพ แผนภูมิ แผนที่ ป้ายนิเทศ แผ่นพับ โปสเตอร์ ฯลฯ

๒. สื่อเทคโนโลยี หมายถึง สื่อการเรียนรู้ที่ผลิตขึ้น เพื่อใช้ควบคู่กับเครื่องมือโสตทัศนวัสดุ หรือเครื่องมือที่เป็นเทคโนโลยีใหม่ ๆ สื่อประเภทนี้ ได้แก่ โทรทัศน์ เครื่องฉายข้ามศีรษะ เครื่องบันทึกเสียง วีดิทัศน์ สื่อคอมพิวเตอร์ช่วยสอน ซีดี-รอม อินเทอร์เน็ต ฯลฯ

๓. สื่อประเภทวิธีการ หมายถึง กิจกรรมต่างๆ ที่ครูหรือนักเรียนจัดขึ้นทั้งในและนอกห้องเรียน เช่น การสาธิต การแสดงบทบาทสมมติ การแสดงละครและหุ่น การจัดนิทรรศการ กิจกรรมเข้าค่ายคุณธรรม เป็นต้น

๔. สื่ออื่น ๆ ได้แก่ คน/บุคคลที่มีความรู้ความชำนาญในสาขาวิชาพระพุทธศาสนาหรือจริยศึกษา วัสดุอุปกรณ์และแหล่งเรียนรู้ เช่น วัด พิพิธภัณฑ์ หรือสิ่งแวดล้อมหรือสังคมต่าง ๆ

การวัดและประเมินผล

การดำเนินการวัดและประเมินผลการเรียนรู้ของนักเรียน ซึ่งเรียนรู้ด้วยรูปแบบการเรียนรู้ที่มีความสุขเชิงพุทธนั้น ครูผู้สอนดำเนินการวัดและประเมินผลด้านความรู้และทักษะกระบวนการตามที่กำหนดในแผนการจัดการเรียนรู้ สำหรับความสุขในการเรียนรู้ดำเนินการวัดและประเมินด้วยแบบสอบถาม การเรียนรู้อย่างความสุขที่ผู้วิจัยสร้างขึ้น

บทบาทของผู้สอน

บทบาทของผู้สอนสำหรับการจัดการเรียนรู้ด้วยรูปแบบการเรียนรู้ที่มีความสุขในพระพุทธศาสนา สามารถสรุปได้ดังนี้

๑. ศึกษาคู่มือครูเพื่อทำความเข้าใจเกี่ยวกับรูปแบบการเรียนรู้ที่มีความสุขในพระพุทธศาสนา

๒. ศึกษาแผนการจัดการเรียนรู้เพื่อเป็นแนวทางสำหรับการดำเนินการจัดการเรียนรู้ตามจุดประสงค์การเรียนรู้ที่กำหนด

๓. จัดกิจกรรมการเรียนรู้ด้วยวิธีการที่หลากหลายเพื่อให้นักเรียนได้รับรู้ มีส่วนร่วมและมีความสุขในการเรียนรู้มากที่สุด ด้วยบรรยากาศแห่งความรักและสร้างสรรค์

๔. เป็นแบบอย่างที่ดี ชี้แนะ กำกับ ฝึกฝนและอำนวยความสะดวกให้นักเรียนได้เรียนรู้ตามขั้นตอนของรูปแบบการเรียนรู้ เพื่อให้เกิดองค์ความรู้ ทักษะและความสุขในการเรียนรู้
๕. ให้ความสำคัญต่อพฤติกรรมใด ๆ ของนักเรียนที่แสดงออกถึงความสุข ความถูกต้อง และความเหมาะสม ให้การเสริมแรงและให้กำลังใจแก่นักเรียนเพื่อรักษาระดับการปฏิบัติให้คงอยู่และเพิ่มสูงขึ้น
๖. จัดสถานการณ์การเรียนรู้ บรรยากาศ สภาพแวดล้อม และสื่อการเรียนรู้ที่เกี่ยวข้องให้เอื้อต่อการเรียนรู้และการปฏิบัติของนักเรียนให้มากที่สุด
๗. ใช้คำถามกระตุ้นให้นักเรียนคิด วิเคราะห์ ค้นหา สำรวจ รวบรวม ตรวจสอบและประเมินผลการเรียนรู้และการปฏิบัติ เพื่อส่งเสริมความสุขในการเรียนของนักเรียน
๘. วัดผลและประเมินผลการเรียนรู้ของนักเรียนตามที่กำหนดไว้ในแผนการจัดการเรียนรู้
๙. ประเมินความสุขในพระพุทธศาสนาของนักเรียนด้วยแบบสอบถามตามเวลาที่กำหนด

บทบาทของผู้เรียน

บทบาทของผู้เรียนสำหรับการจัดการเรียนรู้ด้วยรูปแบบการเรียนรู้ที่มีความสุขในพระพุทธศาสนาสามารถสรุปได้ดังนี้

๑. ศึกษาคู่มือนักเรียนเพื่อทำความเข้าใจเกี่ยวกับรูปแบบการเรียนรู้ที่มีความสุขในพระพุทธศาสนา
๒. เรียนรู้ และปฏิบัติกิจกรรมการเรียนรู้ตามกระบวนการจัดการเรียนรู้ที่ครูกำหนด
๓. ใช้กระบวนการคิดวิเคราะห์ ไตร่ตรอง วางแผน ดำเนินการและปฏิบัติการเรียนรู้เพื่อบรรลุเป้าหมายที่กำหนดไว้
๔. ตรวจสอบและประเมินผลการเรียนรู้ด้วยตนเองหรือแลกเปลี่ยนเรียนรู้กับผู้อื่น เพื่อเสริมสร้างระดับการปฏิบัติให้คงอยู่ ทั้งนี้ต้องปฏิบัติอย่างมีความสุขและสนุกสนาน
๕. แสดงพฤติกรรมใด ๆ เมื่อรับรู้ถึงความสุขที่เกิดขึ้นในระหว่างการเรียนรู้
๖. ใช้ข้อมูลจากแหล่งเรียนรู้ต่าง ๆ เพื่อให้เกิดประโยชน์ต่อการเรียนรู้ด้วยการวิเคราะห์ คิดอย่างรอบคอบและไตร่ตรองอย่างถี่ถ้วน
๗. มีส่วนร่วมในการปฏิบัติกิจกรรมร่วมกับผู้อื่น โดยให้ความร่วมมือ สนใจ เสนอความคิดเห็น รับผิดชอบและช่วยเหลือผู้อื่น
๘. ให้กำลังใจตนเองและบุคคลอื่นเสมอเพื่อกระตุ้นให้เกิดความใฝ่เรียนรู้ สร้างสรรค์และการปฏิบัติที่คงทนถาวร

สาระการเรียนรู้และตัวชี้วัด

กลุ่มสาระการเรียนรู้สังคมศึกษา ศาสนา และวัฒนธรรม ระดับชั้นประถมศึกษาปีที่ ๓ และมัธยมศึกษาปีที่ ๓ ตามหลักสูตรแกนกลางการศึกษาขั้นพื้นฐาน พุทธศักราช ๒๕๕๑ กำหนดสาระการเรียนรู้และตัวชี้วัดตามมาตรฐานการเรียนรู้ของระดับชั้นประถมศึกษาปีที่ ๓ และมัธยมศึกษาปีที่ ๓ โดยในภาคเรียนที่ ๑ ปีการศึกษา ๒๕๕๕ นี้ กำหนดสาระการเรียนรู้และตัวชี้วัด ดังรายละเอียดในตาราง

การวิเคราะห์มาตรฐานการเรียนรู้และตัวชี้วัดระดับชั้นประถมศึกษาปีที่ ๓

มาตรฐานการเรียนรู้	หน่วย/แผนการจัดการเรียนรู้ ตัวชี้วัด	หน่วยที่ ๑			หน่วยที่ ๒		หน่วยที่ ๓		หน่วยที่ ๔
		๑	๒	๓	๔	๕	๖	๗	๘
มาตรฐาน ส ๑.๑	๑. อธิบายความสำคัญของพระพุทธศาสนา หรือศาสนาที่ตนนับถือ ในฐานะที่เป็นรากฐานสำคัญของวัฒนธรรมไทย	✓	✓						
	๒. สรุปพุทธประวัติตั้งแต่การบำเพ็ญเพียรจนถึงปรินิพพาน หรือประวัติของศาสดาที่ตนนับถือตามที่กำหนด				✓				
มาตรฐาน ส ๑.๑	๓. ชื่นชมและบอกแบบอย่างการดำเนินชีวิต และข้อคิดจากประวัติสาวก ชาดก/เรื่องเล่า และศาสนิกชนตัวอย่าง ตามที่กำหนด						✓	✓	✓
	๕. แสดงความเคารพพระรัตนตรัย และปฏิบัติตามหลักธรรมโอวาท ๓ ในพระพุทธศาสนา หรือหลักธรรมของศาสนาที่ตนนับถือตามที่กำหนด			✓			✓	✓	✓
มาตรฐาน ส ๑.๒	๑. ปฏิบัติตนอย่างเหมาะสมต่อสาวก ศาสนสถาน ศาสนวัตถุของศาสนาที่ตนนับถือ ตามที่กำหนดได้ถูกต้อง			✓					
	๒. เห็นคุณค่า และปฏิบัติตนในศาสนพิธีพิธีกรรม และวันสำคัญทางศาสนา ตามที่กำหนดได้ถูกต้อง					✓			
มาตรฐาน ส ๑.๑	๔. วิเคราะห์พุทธประวัติจากพระพุทธรูปปางต่างๆ หรือประวัติศาสดาที่ตนนับถือ ตามที่กำหนด	✓	✓	✓			✓		
	๕. วิเคราะห์และประพจน์ตนตามแบบอย่างการดำเนินชีวิตและข้อคิดจากประวัติสาวก ชาดก/เรื่องเล่าและศาสนิกชนตัวอย่าง ตามที่กำหนด				✓	✓		✓	✓
	๖. อธิบายสังฆคุณ และข้อธรรมสำคัญในกรอบอริยสัจ ๔ หรือหลักธรรมของศาสนาที่ตนนับถือตามที่กำหนด				✓	✓		✓	✓

มาตรฐานการเรียนรู้	หน่วย/แผนการจัดการเรียนรู้ ตัวชี้วัด	หน่วยที่ ๑			หน่วยที่ ๒		หน่วยที่ ๓		หน่วยที่ ๔	
		๑	๒	๓	๔	๕	๖	๗	๘	๙
มาตรฐาน ส ๑.๑	๗. เห็นคุณค่า และวิเคราะห์การปฏิบัติตามหลักธรรมในการพัฒนาตน เพื่อเตรียมพร้อมสำหรับการทำงาน และการมีครอบครัว	✓	✓							
มาตรฐาน ส ๑.๒	๑. วิเคราะห์หน้าที่และบทบาทของสาวก และปฏิบัติตนต่อสาวก ตามที่กำหนดได้ถูกต้อง				✓	✓				
	๓. ปฏิบัติหน้าที่ของศาสนิกชนที่ดี				✓	✓				
	๔. ปฏิบัติตนในศาสนพิธีพิธีกรรมได้ถูกต้อง			✓						
	๕. อธิบายประวัติวันสำคัญทางศาสนาตามที่กำหนดและปฏิบัติตนได้ถูกต้อง			✓						
	๗. นำเสนอแนวทางในการธำรงรักษาศาสนาที่ตนนับถือ			✓	✓	✓				

แผนการจัดการเรียนรู้

แผนการจัดการเรียนรู้เป็นเครื่องมือสำคัญที่ช่วยให้ครูได้เตรียมความพร้อมด้านความรู้ กระบวนการจัดการเรียนรู้ สื่อหรือแหล่งเรียนรู้และการประเมินผลการเรียนรู้สำหรับการจัดการเรียนรู้ให้กับนักเรียน ในแต่ละครั้ง สร้างความมั่นใจและพิจารณาเลือกกิจกรรมที่เหมาะสมกับวัย ความสนใจและความต้องการของนักเรียน เพื่อให้นักเรียนจะได้รับประโยชน์จากการจัดการเรียนรู้อย่างเต็มศักยภาพ อีกทั้งแผนการจัดการเรียนรู้อย่างยังช่วยเพิ่มประสิทธิภาพในการจัดการเรียนรู้ให้นักเรียนได้อีกด้วย ซึ่งแผนการจัดการเรียนรู้ตามรูปแบบการเรียนรู้ที่มีความสุขเชิงพุทธ ประกอบด้วย ชื่อเรื่อง เวลาที่ใช้ สาระสำคัญ มาตรฐานและตัวชี้วัด จุดประสงค์การเรียนรู้ สาระการเรียนรู้ กระบวนการจัดการเรียนรู้ สื่อการเรียนรู้/แหล่งเรียนรู้ และการวัดและประเมินผล

บทสรุป

ได้รูปแบบการเรียนรู้ที่มีความสุขในพระพุทธศาสนาที่เหมาะสมกับนักเรียน โดยเน้นผู้เรียนเป็นผู้ใช้ประสาทสัมผัส สติปัญญา ความตั้งใจ การปฏิบัติและการตรวจสอบในการเรียนรู้อย่างสนุกสนาน สามารถเรียนรู้ให้ประสบความสำเร็จและมีความสุข ทั้งนี้ นักเรียนจะต้องมีส่วนร่วมในกิจกรรมการเรียนรู้ทุกขั้นตอนอย่างใกล้ชิด กระตือรือร้นและปฏิบัติกิจกรรมการเรียนรู้ตามกระบวนการทางความคิดด้วยความรอบคอบ

การจัดการเรียนรู้อย่างมีความสุขในพระพุทธศาสนานี้ ประกอบด้วย ๖ ขั้นตอน ได้แก่ ขั้นที่ ๑ ใฝ่รู้ ขั้นที่ ๒ บากบั่น ขั้นที่ ๓ มุ่งมั่น ขั้นที่ ๔ ตรึกตรอง ขั้นที่ ๕ หมั่นทำ และขั้นที่ ๖ ตรวจตรา ซึ่งจัดการเรียนรู้ให้นักเรียนได้เป็นผู้เรียนรู้และปฏิบัติด้วยตนเอง โดยใช้การกระตุ้นจากปัจจัยภายนอกและภายใน และกระบวนการคิดขั้นสูง การจัดการเรียนรู้ด้วยรูปแบบการเรียนรู้อย่างมีความสุขในพระพุทธศาสนานี้ กระทำในกลุ่มสาระการเรียนรู้สังคมศึกษา ศาสนา และวัฒนธรรม (พระพุทธศาสนา) ซึ่งจัดกิจกรรมการเรียนรู้ที่หลากหลายจึงเหมาะสมสำหรับการสร้างทักษะสำคัญต่าง ๆ และเสริมสร้างความสุขให้เกิดขึ้นแก่นักเรียนได้

ข้อเสนอแนะ

การนำรูปแบบการเรียนรู้อย่างมีความสุขในทางพระพุทธศาสนาไปใช้เพื่อเสริมสร้างให้นักเรียนมีความรักและความศรัทธาในตัวครู การเปิดโอกาสให้นักเรียนได้เรียนรู้ด้วยตนเองและบุคคลรอบข้าง และความสัมพันธ์กับของจริงตามธรรมชาติที่ได้ระดับปฐมศึกษาและมัธยมศึกษาขึ้นไป และครูผู้สอนควรตระหนักและมีความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับรูปแบบการเรียนการสอนอย่างแท้จริง

บรรณานุกรม

กระทรวงศึกษาธิการ. คณะอนุกรรมการการปฏิรูปการเรียนรู้ ของคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ.

ปฏิรูปการเรียนรู้ผู้เรียนสำคัญที่สุด. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๕๓.

กระทรวงศึกษาธิการ. หน่วยศึกษานิเทศก์ กรมสามัญศึกษา. การจัดประสบการณ์การเรียนรู้ที่เน้นผู้เรียนเป็นศูนย์กลาง. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๕๐.

ชนาธิป พรกุล. แดทส์รูปแบบการจัดการเรียนการสอนที่ผู้เรียนเป็นศูนย์กลาง. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๓.

ชาติ แจ่มนุช. การจัดประสบการณ์การเรียนรู้ที่เน้นผู้เรียนเป็นศูนย์กลาง. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๕๐.

ชุติมา สัจจานนท์. “รูปแบบยุทธศาสตร์และแนวทางบูรณาการศาสนากับการศึกษาของวัดในพระพุทธศาสนา : กรณีการจัดการศึกษาตามอัยยาศัย”. รายงานการสังเคราะห์งานวิจัย. สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา, ๒๕๕๘.

ทศนา แหมมณี. ศาสตร์การสอน องค์ความรู้เพื่อการจัดกระบวนการเรียนรู้ที่มีประสิทธิภาพ. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๕.

ประเวศ วะสี. ปฏิรูปการศึกษาไทย. กรุงเทพมหานคร : หมอชาวบ้าน, ๒๕๕๐.

พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช). บทบาทของสถาบันพระพุทธศาสนากับการจัดการศึกษา.

กรุงเทพมหานคร : บริษัท พิมพ์ดี จำกัด, ๒๕๔๖.

พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต). ขอบฟ้าแห่งความรู้กับผลงานด้านการศึกษา. กรุงเทพมหานคร : หจก. สามลดา, ๒๕๔๘.

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๑๐.

กรุงเทพมหานคร : บริษัท สือตะวันออก จำกัด, ๒๕๔๕.

_____. พุทธธรรม. ฉบับปรับปรุงและขยายความ. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖.

_____. จิตวิทยาเพื่อการพัฒนาคนตามแนวทางธรรมชาติ. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๓๘.

_____. พุทธวิธีในการสอน. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๒.

พระราชญาณวิสิฐ (หลวงป่า). ครองชีวิตอย่างไรให้เป็นสุข. กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์, ๒๕๓๙.

พระราชวรมนี (ประยูร ธมฺมจิตฺโต). กระบวนการเรียนรู้ในพระพุทธศาสนา. กรุงเทพมหานคร : กระบวนศึกษาธิการ, ๒๕๔๓.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณ ๒๕๐๐. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

รังสรรค์ บุขะมา, ผศ.ดร. การจัดการเรียนรู้. กรุงเทพมหานคร : คณะครุศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏธนบุรี, ๒๕๕๐.

วิโรจน์ สารรัตนะ. การบริหาร หลักการ ทฤษฎีและประเด็นทางการศึกษา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๔๒.

สมจิตร คล้ายปั่น. “รายงานการศึกษาผลการดำเนินงานตามโครงการพัฒนาการเรียนการสอนที่ยึดผู้เรียนเป็นสำคัญ โดยใช้กิจกรรมการอบรมที่เน้นกระบวนการ”. หน่วยศึกษานิเทศก์ : สำนักงานการประถมศึกษาจังหวัดสิงห์บุรี, ๒๕๔๓. (อัดสำเนา).

เสฐียรพงษ์ วรรณปก. พุทธวิธีสอนจากพระไตรปิฎก. กรุงเทพมหานคร : เพชรรุ่งการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๔๐.

อัญชลี สารรัตนะ. “การศึกษาแบบบูรณาการ (Integrative Education)”. วารสารวิชาการ. ปีที่ ๒ ฉบับที่ ๑๒ เดือน ธันวาคม ๒๕๔๒.